

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Hakemli Dergi

IV. Sayı

SİVAS - 2000

İLK DÖNEM ARAP EKONOMİ POLİTİKALARI

(H.I.yüzyıl/M.7.yüzyıl-H.4.yüzyıl/M.10.yüzyıl)*

Elias H. TUMA

Çev. : Yrd.Doç.Dr.Ali AKSU**

Giriş***

Arap ekonomi politikası hakkında konuşmak, biraz yanıltıcıdır. Çünkü kendi başına hiçbir politika, hiçbir zaman aynı bakış açısıyla, bütün İmparatorluğa münhasır kılınmaz. Hatta gücünün ve merkezileşmenin zirvesindeyken vilayetlerde büyük ölçüde özerklik vardı ve politika, sık sık mahalli bazda, şartlara göre ve âmir konumunda olan kişinin menfaati yönünde belirlenirdi. Fakat idarenin ekonomideki tavrı, farklı saha ve düzeylerde kesin bir modeli tanıdığını inkar da, aynı derecede yanıltıcı olacaktır. Model, çoğu zaman İslam doktrininin kapsamındaki normal tarzı ve vilayetlerin tam olmayan özerkliğini yansıtıyordu.

Arap hilafetinin ekonomik tarihi, hâlâ işin başındadır. Yazılanların çoğu, fıkıh, hukuk, kültür ve sosyal tarih kapsamına girmektedir. Mevcut kaynaklar, olaylardan yıllar sonra hafızadan sözlü nakil esasına dayanılarak yazıya geçirildi. Ayrıca bu kaynakların çoğu bölümü, sadece yüzeysel bir biçimde hikaye ve anekdot tarzında ekonomik problemlere değinmektedir. Bu hikayeler doğası gereği anlatanların veya kaydedenin aşırı yaklaşımlarını da yansıtmaktadır. Onlar, kahramanın ya şöhretini, ya da mahkumiyetini artırıyorlardı. Dolayısıyla bu çalışmada sadece boşluklar olmayacak, aynı zamanda sonuçlar, daha sonraki çalışmalar yapıncaya ve sonuçlar doğrulanıncaya kadar birer deneme olarak kabul edilmelidir.

Bu çalışma, öncelikle hükümetin pozitif ekonomik tarzıyla ilgilidir. Değerlendirme, iki ana tema üzerine odaklanacaktır: Bunlar da, devlet gelirlerinin kaynakları, yöntemleri, harcamalar ve kar-zarar işleme tarzını içeren bütçe ile fiyatlar, rekabet ve üretimi etkileyen pazar (piyasa) yapısıdır.

Bütçe

Ekonomik politikanın genel amacı, bütçe dengesini sağlamaktır. *Sadaka* (zekat) ve *atâ* (atiyye/maaş) doktrinine göre, *haraçtan* (kabaca toprak vergisi) elde edilen bütün devlet gelirleri veya diğer kaynaklar, artışa veya rezerve hiç mahal bırakmaksızın aynı bütçe periyodu boyunca hesap açığı için ayrılmalıdır. Eğer artılar ve eksiler sonuçlanırsa, dengeyi sağlamak için, fonu bir hesaptan diğerine aktarmaya izin verilebilir¹. Bu politika, hilafetin ilk günlerinde çalışma şevki ve üretim üzerindeki negatif etkisi ne olursa olsun harfiyyen yerine getirildi. *Fey'* (savaş kazançları)² toplandığında Hz. Ömer (13/634-23/644) kalıcı bir temel üzerinde maaşların ödenmesini yürütmek için bir *divân* (büro/daire) kurdu Yardımcılarından biri olan Ebu Süfyan, böyle bir politikanın, insanları bağımlı yapacağı ve ticaret cesaretini kırabileceği uyarısında bulundu. Ancak Ömer, *fey* gelirleri hacminin aşırı derecede çoğaldığını ve bunların dağıtılmasının kaçınılmaz olduğunda ısrar etti³. Aynı düşünceyle Taberistan'da Muhammed b. Zeyd el-Alevî, Abbâsî döneminde her mâlî yılbaşında, önceki yılın artan miktarını dengeli bir bütçenin devamı için dağıtırdı⁴.

Daha zor problem, maalesef, bütçe fazlasından ziyade, bütçe açığı olduğunda dengeyi sağlamaktır. Bu konu, aşağıda, gider ve gelir bölümünde müzakere edilecektir. Bu dönemde, bütçe planlaması veya gelir masraf tahmininin bütçe dengesi bağlamında, *hicretin* ikinci yüzyılın sonu ve üçüncü yüzyılın başına kadar ortaya çıkmamış olması, işaret edilmesi gereken önemli bir noktadır. Ondan sonra, bütçe dengesini sağlama yeteneği, vezir makamına ulaşmak veya böyle bir atamanın pazarlığı için ön şart ve mihenk taşı oldu⁵. Bu yeni eğilim, bakanın temel görevi, halife ya da emîrin (prens) ekonomik veya acil mâlî ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli oranda devlet geliri tahakkuk ettiğinde önem kazandı. Ali b. İsa⁶

* Bu makale (Early Arab Economic Policies, 1st/7th-4th/10th Centuries), *Islamic Studies*'den (Journal of the Central Institute of Islamic Research, Karachî 1965) 1-23. arası sayfaların çevirisidir.

** Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

*** Bu çalışma, yazarın Los Angeles'daki California Üniversitesi Yakın Doğu Merkezinde Doktora öğrencisiyken yürüttüğü araştırma dayanmaktadır. Bu arada dernek adına merkeze, müdürlüğe, kişisel çabası, rehberliği ve araştırmaya mümkün mertebe tenkit ettiği kadar teşvik eden Profesör Gustave E. Von Grunebaum'a teşekkür etmek istiyorum. Aynı şekilde Profesör S. D. Gölteni ve Claude Cahen'e de bu çalışmanın ilk çıktısını okudukları için teşekkür etmek istiyorum. Çalışma döneminin uzun olmasından dolayı, tartışmayı Mısır ve İspanya'daki Arapların politikasını dışarda bırakarak sadece Doğu halifeliği ile sınırlı tuttum. Analizlerimin çoğu kısmını, birinci elden kaynaklara dayandırdım. Çünkü aynı sorunu ele alan ikinci derecedeki kaynaklar, sadece konuyla dolaylı yoldan ilgilidirler.

1 Ebu'l-Hasan el-Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Kahire ty, s. 108-109, 118-119.

2 Fey' hakkında "sulh yoluyla ele geçen toprak, ganîmet telakkî edilmeyip devlete itikal eden şeyler..." gibi tanımlar yapılmaktadır. Hakkında bilgi için bk. Fayda, *Age.*, s. 92-107. (Çev.)

3 Ahmed b. Yahya el-Belâzürî, *Kitâbü'l-Fütühü'l-Büldân*, thk. Salâhaddin el-Müneccid, Kahire ty, s. 560. Zübeyr b. Bekkâr'a göre (256/870) Ömer'e bu ikazı Hâkim b. Hizâm vermiştir. *Cemherü Nesebi Kureyş ve Ahbârîhâ*, thk. Mahmud Muhammed Şakir, Kahire 1381, I, 373.

4 Ebu Ali Muhammed el-Tanûhî, *el-Mustacâd min Fi'lât el-Ecvâd*, thk. M. Kürd Ali, Şam 1946, s. 149; Adı geçen müellif, *el-Ferâc ba'de'l Şiddah*, Kahire 1955, s. 199.

5 Ebu Ali Ahmed İbn Miskevî, *el-Kısmü'l-Ahîr min Kitâbü'l-Tecâribi'l-Ümem*, veya *The Eclipse of the Abbasid Caliphate*, (Abbasi Halifeliğinin Şöhretini Kaybetmesi), thk. ve çev. H. F. Amedroz ve D. S. Margoloth, London: Basil Blackwell 1920, II, 240-242. Bu kaynak ilerde *The Eclipse* olarak verilecektir.

6 Meşhur Abbâsî vezirlerinden olan Ali b. İsa, halife Muktedir döneminde vezir Ebu Ali Muhammed b. Abdullah b. Yahya b. Hakan'ın yerine bu göreve atandı (301/913). Ali b. İsa, devlet işlerinde disiplin ve düzeni sağladı. Güzel idaresi, idari kabiliyeti ve halk arasında adaletin yayılmasına olan düşkünlüğü sebebiyle, döneminde istikrar sağlandı. Ancak halifenin müsrifliği, vezirleri cezalandırması ve devlet işlerine kadınların müdahalesi nedeniyle, bu ishahatçı vezir, uzun süre görevde kalamadı. Bk. İbn Tabataba, *el-Fahrî*, Beyrut ty, s. 267-268; Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit vd., İstanbul ty, III, 367, IV, 184. (Çev.)

(4/10.yüzyılın başları) imparatorluğun gelir ve giderlerini tahminde bulunduğunu ve ikisi arasında dengeyi kurduğunu iddia etmektedir⁷. Ayrıca onun gelir ve giderler arasındaki dengeyi kuruncaya kadar bütün gece uyumayıp çalıştığı belirtilmektedir⁸. 319/931'de bakan (vezir) Hüseyin b. el-Kâsım, gelir tahminini gösteren diğer bakanlardan hesap raporu istedi ve buna binaen giderleri belirledi. Böylece dengeli bir bütçe kurarak el-Muktedir'i rahatlattı⁹.

Gelir ve gider hesap raporları ilk olarak hicretin ikinci yüzyılın ortasında (8.yüzyılın sonlarında) meydana çıktı. Mâlî yılda gelir ve giderin detaylı miktarını veren kapsamlı bir bütçe tahmini, 279/892 el-Mu'tazid dönemine kadar görülmedi¹⁰. Bu bütçe tahmini, Ahmed b. Muhammed et-Tâî ve el-Mu'tazid arasındaki çiftlik vergisi anlaşmasını içermektedir. Bu anlaşma, çiftlik vergisi yükümlülüğünü ve devlet gelir kaynaklarını genişçe ele almaktadır. Çiftlik vergisi ödeyecek olan, yıllık 2.520.000 dinarlık bir meblağa, Aşağı ve Yukarı Barusma, el-Kasr ve Kufe vergileri karşılığında ekip biçmeyi taahhüt etmektedir. Bu miktar, 210.000 dinar aylık eşit taksitlerle veya günlük 7.000 dinar olarak ödenmek zorundadır. Toplam miktar olarak *Beytülmâl* (Devlet Hazinesi) tarafından ücretler, mahkeme üyelerinin maaşı, önceki yöneticilerin varisleri olduğunu iddia edenlerin nafakası, ahırların, kayıkların, hastahanelerin, hapishanelerin, mutfakların, fırınların bakımı, mahkemenin diğer hizmetleri, onların personeli, camiiiler ve onların bakkılcıları için yekûn günlük 7.000 dinar tahsis edilirdi. Maaşlar, çalışılan gün esas alınarak aylık ödeniyordu. Fakat ayın uzunluğu veya ödemenin sıkça yapılması, alanın rütbesine göre 30 günden 180 güne kadar değişirdi. Düşük rütbelilere daha az aralıklarla ödenirdi. Bununla birlikte, plan işi tamamlandığında Ubeydullah b. Süleyman, tahsilat büroları da dahil bütün bakanlığın Cuma ve Salı günlerinin tatil günleri olmasını emretti. Görevlilerin o günler devam etmeleri istenmediğinden, maaşları belli oranda azaltılırdı. Bu şekilde bir yılda 457.900 dinar tasarruf etmek mümkündü. Bu da, festivaller, askerî kamplar, bina bakımı, acil işler, özel elçiler ve fidyeler için harcanmak üzere *Beytülmâlül-hassa'*(Hükümdarın şahsına mahsus para dairesi) ya aktarılırdı¹¹.

Masrafların neden günlük veya aylık bazlara göre hesaplanabileceği açıkken, ödenen vergilerin niçin teslim edilmek zorunda olduğu veya aynı yoldan hesaplandığı, özellikle de onların sadece yıllık hasat mevsimi boyunca toplanacağı, o kadar açık değildir. En az iki yerde, çiftçi-vergi mükellefi olan et-Tâî'nin, *Beytülmâl*e günlük olarak 7.000 dinar tevdi etmesinin beklendiği ifade edilmektedir. Bu düzenleme, idarenin kısa dönemli ekonomik perspektifini ve uzun zamanlı planlamasının olmadığını göstermektedir. Deylemlerin¹² son dönemi de aynı şekilde hatıra kabilindedir. Daha sonraki Deylemler dönemi de hatırlanabilir. Bu dönemde vezir veya bakanın, yapabileceği en büyük iş, emirin günlük harcamaları

⁷ Age, I, 32-34.

⁸ Age, I, 152.

⁹ Age, I, 26.

¹⁰ Bütçe hakkında diğer tahminler için bakınız, G. Le Strange, *Palestine Under the Moslems, Committee of the Palestine Exploration Fund*, 1890, s. 44-48; R. Levy, *The Social Structure of Islam*, Cambridge: University Press 1957, s. 316-321.

¹¹ Ebu'l-Hasan Hilal el-Şa'bi, *el-Vüzerâ*, thk. Ahmed Ferrâc, by 1958, s. 14-27.

¹² İran'ın kuzeyinde Gilân eyaletinin bir bölümünü teşkil eden Hazar Deniziyile Kazvin arasındaki dağlık bölgenin ve bu bölgede yaşayan kavmin adı olan Deylemlerin menşeleri, kesin olarak bilinmemektedir. Onların kurduğu en güçlü hânedan, Büveyhilerdir. Büveyhiler, 932/1062 yılları arasında İran ve Irak'ta hüküm sürmüşlerdir. Bk. Tahsin Yazıcı, "Deylem", *D. I. A.*, İstanbul 1994, IX, 263-269. (Çev.).

için biraz para bulmaktı¹³. Bir ertelemeye mücade edildiği takdirde, bu miktarlara hiç bir surette ödenmeyecek olması da güvensizliğe işaret edebilir.

Bu kasvetli resimlemede elbette ki istisnalar vardır. Bazı halifeler daha uzun zamanı kapsayan bir perspektife sahipti ve fonları ihtiyaç olarak saklı tutmaya gayret ettiler. Mesela el-Mansur (136/754-158/775) ölüm döşeginde oğlu Mehdî'ye şöyle dedi: "Ben, seni başkentini (Bağdat) yerine başka bir şehri geride yedek tutmana karşı uyarmalıyım. O senin yuvan ve ihtişamındır. *Haracın* (arazi vergisi) açık vermesi durumunda, ordu için onlarca yıl erzak, düzenli giderler, maaşlar ve askerî kampların bakımı için ben yeterince fon tedarik ettim. Şuna dikkat et, *Beytülmal* dolu olduğu sürece herkes tarafından saygı değer kabul edilirsin"¹⁴. el-Muktedir de (295/908) iktidarı ele aldığında *Beytülmalü'l-hâssa*'da 14. 000.000 dinar buldu¹⁵.

Fakat bunlar istisnâî durumlardı ve denk bütçe teorisine zıt olarak fazlalıktan ziyade, hesap açığı daha yaygındı. Ayarlama, teknik olarak hükümet sade olduğunda ve yönetimin ihtiyaçları sınırlandırıldığında kolaydı. Fakat bu işlemlerin beraberinde getirdiği sıkıntı, devlet geliri mevcut olmadığına, giderlerin ayarlanmasını ve düzenli ödemelerin kısıtlanmasını zorlaştırmaktadır. Burada ordu personelinin, maaşlarının gecikmesinden dolayı ayaklandığı ve halifenin onları memnun etmek için giderleri azaltmaktan ziyade her yola başvurduğuna dair pek çok misal bulunmaktadır. Mesela, el-Kâhîr (320/932-322/934) eldeki mevcut para kaynaklarını tüketince depodaki giysileri çıkardı ve bunun için görevlendirilmiş özel bir satıcı vasıtasıyla bunları diğer mallarla birlikte sattı¹⁶. Başka bir ifadeyle, hükümetin sabit gideri büyüdü ve devletin güvenliğini tehlikeye sokmadan bu gideri sınırlama işi zorlaştı.

Bununla birlikte keyfi olarak belirlenen beklenmedik harcamalardan, gerek merkezî yönetimde, gerekse vilayetlerdeki rüşvet yemeden, kaçınılması mümkün olmayan âcil giderlerden ya da zirâî üretimde duraklamanın neden olduğu devlet gelirindeki düşüş sonucunda hesap açığı ortaya çıktı. Çiftçiler bazen kuraklık ve kutluktan sıkıntıya düştüler. Bazen de el-Haccâc ve Muizzüddeve¹⁷ döneminde olduğu gibi, baskıya tepki olarak ekip biçmeyi azalttılar. Vergi tabanı çok az olan her iki durumda da, tahakkuk eden devlet geliri azaldı.

Burada gideri detaylı olarak müzakere etmeyeceğiz, çünkü bu çoğunlukla idarenin devamı için gerekli olduğundan başka bir yerde değinildi¹⁸. Bununla

¹³ *The Eclipse*, II, 279-280.

¹⁴ Ebu Ca'fer et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, Kahire 1939, VI, 342. Belirtildiğine göre bu meblağ, 960.000.000 dirhemdir. Yine belirtildiğine göre Harun er-Reşid, 900.000.000 dirhem bırakmıştır. R. Levy, *Age.*, s. 306. Mansur vefat ettiğinde devlet hazinesinde 6 milyon dirhem ve 14 milyon dinar nakit para bulunuyordu. el-Müktefî öldüğünde ise, kıymetli taşlar, mefruşât ve gayri menkuller de dahil hazinede 100 milyon dinara ulaşmıştı. Bk. P. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1991, I, 493-494. (Çev.)

¹⁵ Ebu Ali Ahmed İbn Miskevevh, *Tecârübü'l-Ümem*, Leyden: E. J. Brill, 1913, v. 381. Bundan sonra *Tecârüb* olarak verilecektir.

¹⁶ *The Eclipse*, I, 200.

¹⁷ el-Maverdî, *Age.*, s. 76-77, *The Eclipse*, II, 96-100. Haccâc dönemine yaklaştığımız sıralarda şehir göç, açık bir sosyo-ekonomik krize yol açacak boyutlara ulaşmıştı. Öyle ki, bu gelişme, kırsal kesimdeki ziraatın durumunu ve genel olarak zirâî üretimi etkilemiş, şehir hayatında karışıklıklara yol açmıştır. Sonuçta bütün bunlar Haccâc'ı, terki diyar etmiş köylüleri, eski köylerine geri döndürme yönünde şiddetli uygulamalara yöneltmişti. (Çev.)

¹⁸ R. Levy, *Age.*, s. 323-324.

birlikte, gelir ve gider arasındaki dengesizliğe sebep olabilecek üç ana özellik sunulacaktır: Birinci olarak, genellikle sadece inşâ işine harcanan küçük bir yekün, hazinede yedekte olarak kalmıştı. Ne illerde ne de merkezde, üretimi destekleyici veya ulaşım ne kadarı sağlayıcı stratejik önem arzeden kaynak köprülerinin bakımı hariç belirlenmiş bir masraf yoktu. Mesela bir kavalı tamir ihtiyacı hasıl olduğunda, sorumluluğu çevre sakinlerine veya çıkar çevrelere tevdi etmek yaygın bir tarzıdı. Böylece hazine, zorunlu ödemelerden kurtulmuş oluyordu¹⁹. Aynı şekilde bayındırlık işlerinin bakımı için yapılacak harcama da, azalmış oluyordu. Ahvaz'da 49.000.000 dirhemlik gelirin dışında Fadl b. Mervan sadece 70.000 dirhem veya %1,75'ini bayındırlık işlerine harcadı²⁰.

İkincisi, halifenin tahta çıkması esnasında veya hac mevsimi süresinde düzenli ödemenin stünde büyük miktarda para harcanırdı. el-Mehdî, 159/776²¹ yılında yaptığı haccında, 30.500.000 dinar (büyük ihtimalle dirhemler veya o miktarın yaklaşık 1/6'sı) ve Mekke ile Medine'de 150.000 elbise dağıttı. Hiç şüphesiz bu tür harcama, beraberinde pek çok hayır dua getirdiği gibi, mâlf külfet de getirdi. Bolluk dönemlerinde böylesi harcama, zararsız olmasına rağmen, mevcut mâlf şartlar ne olursa olsun ve çoğu kez bunun yük olduğu ispat edilmişken, halife veya onun temsilcisinden bu tür eylem beklenilmiştir.

Son olarak, şairlere, muhtemelen sarayda düzenlenen eğlencelerde insanları eğlendirenlere, halife veya prensin arkadaşlarına ve kraliyet ailesine büyük bir miktar para dağıtıldı. Bu harcama genelde bir cömertlik örneği olarak kabul edildi. Fakat oldukça sınırlı imkana sahip olan hükümet üzerinde ağır bir yük olduğu da çoğu kez ispat edilmiştir²².

Biri, bütün bu tür harcama şekillerinin organize edildiğini, dolayısıyla bunun beklenildiğini ve bu nedenle de halife ya da düzenli bütçenin içerisinde hesaplandığını savunabilir. O zaman, neden onlar hesap açığına sebep olsun? Fakat sadece beklenti, hesap açığına karşı bir garanti değildir. Tahmin edilen masrafa karşı keyfîlik ve ekonomik meselelere uzun vadeli bakış açısı yokluğu, uzun süre devam eden bir özellik halini aldı. Bu nedenle bu özellik, dengesizliğin etkili kaynağı oldu.

Bununla birlikte, çok sık olmasa da, harcamayı azaltarak dengeyi sağlamak için bazı teşebbüslerde bulunulduğu belirtilebilir. Sulh döneminde düzenli harcama, hükümet görevlilerinin ücret ve maaşlarından kesinti yapılarak sık sık azaltıldı. Bunun bir örneği, daha önce bahsedildi. Fakat daha detaylı azaltma sistemi, 315/927'de Ali b. İsa tarafından uygulandı. O, dengeyi sağlamak için, memurların on, posta ve vezne müdürlerinin de sekiz aylık maaşlarını kesti. Aynı şekilde piyade, süvari ve onların sivil iştirakçilerinin de maaşlarını kesti. Keza, yabancı orduda ücretli askerlerin, çocuklarının, hizmetçilerinin, eğlendiricilerin, dostlarının ve kulis faaliyetlerinde bulunanların maaşlarını farklı divanların personelinin maaşları kadar azalttı²³. Bununla birlikte bu metot, doğasında var olan politik tehlikelerden dolayı

¹⁹ Bu nokta, daha çok gelirlerle ilgili olarak tartışılacaktır.

²⁰ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Bibliotheca Geographorum Arabicorum, ed., De Goeje, by 1889, s. 42-43.

²¹ Taberi, *Age*, V, 366.

²² Halifenin kendi kasasından çıkan bu tür harcamalar, tartışılabilir, ancak onun hazinesi ile halk hazinesi arasındaki ayırıcı fark, pek açık değildir. R. Levy, *Age*, s. 306.

²³ *The Eclipse*, I, 152.

yaygın değildi. Aynı oranda yaygın olmayan bir başka uygulama da, 330/942'de Nâsirüddevlê'nin, el-Muttakî ile yaptığı gibi, gerçek yönetici ve prensin veya halifenin, kendi maaşını indirme uygulamasıydı²⁴. Benzer bir indirme, 330/971'de "benim ihtiyaçlarım için oldukça yetersiz" diyen el-Muti'ye uygulandı²⁵. Fakat bu teşebbüsler, gelire karşı gider dengesini sağlamada önem arzetmiyordu. Çünkü hesap açığının büyük bir bölümü, gelir hanesindeki düşüştan dolayı idi.

Genelde, gelir kaynakları iyi belirlenmiş ve vergi sistemleri ile vergilerin toplanması, oldukça güzel kurumsallaşmıştı²⁶. Halk gelirinin temel kaynakları; *harac* (arazi vergisi), *zekat* (öşür), *cizye* (şahıs vergisi) ve gümrüklerdi²⁷. *Cizye* hariç hepsi, vergi bazına oranlıydı, yani zirâî üretim ve ticarete dayalıydı. Bu nedenle, taban verginin düşmesi veya vergi tahsildarının toplanan vergileri merkezî idareye ulaştırmadaki başarısızlığı, genellikle, bu hesap açığının en önemli nedenlerindendir. *Âmil*,²⁸ yerel yönetici ve daha sonra da çiftlik vergi mükellefi vergileri toplamak ve vilayetin ihtiyaçları için harcamada bulunduktan sonra geriye kalanı merkezî idareye aktarmakla sorumludurlar²⁹. Mahalli idareci, mâlî politikasını doğrulamak için hesap kontrolü belgelerini, öncelikle merkezî hükümetin bakanına sunmak zorundadır. Bu alanda rüşvet alma ve şahsî çıkar için fonları gizleme oldukça yaygındı.

Bu tür davranışlar ile ilgili rivayetler, Arap tarih kitaplarında oldukça çoktur. Burada bunlara değinilmeyecektir. Biz burada sadece bazı alışılmamış tuhaf veya düzensiz metotları ve merkezî hükümet tarafından bütçeyi dengeleme ile günlük giderleri karşılamak için geliri artırmaya yönelik vasıtaları ele alacağız.

Soruna en mantıklı yaklaşım, merkezî hükümetle, yerel veya eyalet yetkilileri arasındaki bağlantıyı tekrar organize etmek olacaktır. Fakat bu, öncekinin (yani merkezî hükümetin) zayıflığı ve sonrakinin (yani yerel veya eyaletlerin) artan özerkliği karşısında zordu. Bu yüzden, tekrar idârî yapılanmaya teşebbüsten ziyade, merkezî hükümetin bakanının ana hedefi, daha bürodayken iç ve dış kaynaklı gelirleri manipüle ederek geliri giderine getirmektir.

Geliri yükseltmenin olağan bir yolu, daha önce toplanan verginin büyük bir bölümünü, tahsildarların genelde fonu şahsî çıkarı için gizlediğini varsayarak, yok olmasına engel olmaktır. Yavaş yavaş bu bakan veya yerel yöneticinin kendisinden önceki idarecinin gelirini araştırmak ya da toplam paradan daha çok para elde etmek, yaygın bir prosüdür haline geldi. Zamanla maliye bakanı veya taşra idarecisi için öncekileri incelemek ve büyük bir yekün-para kurtarmak, yaygın bir eylem oldu. Yine sempatik memurlardan büyük bir miktar para çıkarma sözü, boşalmış bir makama atanmanın emin bir yolu oldu. Bu işlem kurumlaştığından, mahalli

²⁴ Ebu Bekir M. es-Süfî, *Ahtârü'r-Râzî*, thk., Hewort Dun, Kahire 1935, s. 235.

²⁵ *The Eclipse*, I, 94.

²⁶ Özet bir değerlendirme için bkz. R. Levy, *Age*, s. 308-312.

²⁷ Halk gelirinin temel kaynaklarına, bunların dışında ganimet, maden ve define vergisi de ilave edilmektedir. Bunun için bk. M. A. Mannan, *İslam Ekonomisi*, çev. Bahri Zengin vd, İstanbul 1976, s. 378-391; Hitti, *Age*, I, 492; H. İbrahim, *Age*, IV, 230-231. (Çev.)

²⁸ İslam tarihinde genel olarak memur ve özellikle vergi memuru anlamında kullanılan bir terimdir. Bk. Mehmet Erkal, "Âmil", *D. İ. A.*, İstanbul 1991, III, 58-60; Celal Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi*, İstanbul 1984, s. 73-76. (Çev.)

²⁹ *The Eclipse*, II, 307-308.

idareciler/valiler ve bakanlar, hesap gününü beklemeye başladılar. O güne hazırlık için, atanma saati geldiğinde cezadan kurtulabilecekleri veya pazarlık yapabilecekleri fonu toplamaya çalıştılar. Hataları veya zimmete para geçirmeyi hesaplardan tesbit etmek kolay olmadığından, bakan veya onun özel temsilcisi, maksimum miktarı almayı umarak keyfi olarak elde edilebilecek miktarı sık sık sabitlerdi, veya barışçı yoldan halletmek için yükümlü memurla pazarlık yapardı. Bir kaç örnek bu ilişkiyi ortaya koyacaktır:

Hişam'ın (105/724-125/743) Irak valisi Halid b. Abdullah³⁰, Irak'ta vali iken halifeyi teskin etmek istediğinde, kendi temsilcisi Tarık ona şu şekilde tavsiyede bulundu³¹:

Tarık: Sadık prense giderim ve yeni bir atamanızın yenilenmesine karşılık geçmiş yılların haracından açığın ödenmesini garanti ederim.

Halid: Bu ne kadara mal olur?

Tarık: 100 milyon dirhem.

Halid: Bu miktarı nereden, ne zaman tedarik edeceğim, Allah aşkına on bin dirhemim bile yok.

Tarık: Ben ve Said b. Raşid 40 milyon dirhem ödeyecek; ez-Zeynî ve Abbân b. el-Velid de bir milyon ödeyecek ve sen kalanı diğer memurlardan toplayabilirsin.

Halid: Bana göre bunun anlamı, verdiğim şeyleri halktan geri almak suretiyle onları zenginleştirmek demektir.

Tarık: Biz sizi korurken, paramızı feda ederek kendimizi de koruyoruz. Biz aynı zamanda makamınıza tekrar başlamayı ve başarılarımızı devam ettirmeyi de elde etmiş olacağız. Bu, kesinlikle şu an paranın, Kufeli tüccarların ellerinde olduğunu iddia eden birinin sahip olduğu durumdan daha iyi olacaktır. Bu tüccarlar, para dağıtımını yavaştan alabilir ve bu da bizim ölümümüz ve fonlarımızın gasbedilmesi anlamına gelir.

Mahalli idarenin/vilayetin, fonları gasbetmek gibi bu tür ilişkiler sergilemesinin yanında, bu diyalog, böylesi bir uygulamanın, merkezî yönetimin zayıflamasından ve devletin organizasyon bozukluğundan önceleri başladığını ve *hicretin* 4. yüzyılında (M.10.yüzyıl) ortaya çıktığını da göstermektedir.

Bununla birlikte fonların ve malların müsadere edilmesi ya da para cezalarının mecburi olarak toplanması, işlerinin her zaman araştırmalar tarafından doğrulanmadığı da belirtilmelidir. Memurların hesap defterlerinde tahrifât yaparak zimmete para geçirmeye çalıştıkları teşebbüsü, yaygın bir kanaat olduğundan, halife

³⁰ Emevî dönemi meşhur Irak valilerindendir. Siyasi faaliyetlere Haccâc'ın yanında başlayan Halid, 89 veya 71 (707-709) yılında Velid b. Abdülmelik tarafından Mekke valiliğine, 105/724 yılında da Hişam tarafından Irak valiliğine atandı. 120/738 yılına kadar bu görevi sürdürdü. 125/743 yılında II. Velid döneminde Irak valisi olan Yusuf b. Ömer tarafından işkenceyle öldürüldü. Bk. Abdülkerim Özaydın, "Halid b. Abdullah", *D. İ. A.*, İstanbul 1997, XV, 281-282.

³¹ Taberi, *Age.*, V, 472-473.

veya bakanı araştırma yapmaksızın zorla para toplamaya çalışabiliyordu. Nitekim el-Vâsık (227/842-232/848) bir defasında sekreterlerini ve katiplerini hapsedti. Tâ ki, Ahmed b. İsrail'den 80.000 dinar, Süleyman b. Vehb'ten 400.000 dinar, Hasan b. Vehb'ten 14.000 dinar, Ahmed b. el-Hasib ve katiplerinden 1.000.000 dinar, İbrahim b. Rabah ve katiplerinden 100.000 dinar, Necah'tan 60.000 dinar ve 140.000 dinar uzlaşmayla Ebu'l-Vezir'den, artı taşra memurlarından diğer miktarları tahakkuk ettirinceye kadar onları şiddete maruz bıraktı³².

Bazen yeni bir memur, selefinin yağmasını paylaşmak ümidiyle veya halifenin tevehhücünü kazanmak için, kendinden öncekini zimmete para geçirmekle suçlanmıştır. el-Mütevekkil (232/847-247/861) zamanında *harac* âmili olan babası hakkında Abdülmelik b. Süleyman tarafından anlatılan hikaye, bu îmâları açıkça ortaya koymaktadır. Hikaye, babasıyla selefi Ahmed b. Ebi Halid arasındaki münasebeti şöyle tasvir etmektedir: O, yani Ahmed, makâmında uzun süre kaldıktan sonra ben onun halefi olarak atandığımda, Mısır'ın haracından sorumlu idi... Araştırma sonunda önceki ve cârî yılın hesap işlemlerini teslim etmediğini gördüm. Bu yüzden ben onu hesaplar üzerinde oynamaya geçtiğini, geliri az gösterip masrafı fazla göstermeye tanık oldum ve böylece bakiyeyi azaltıp aradaki farkı bana ödemeye veya her yıl için yüzbin dinar farkı bana ödemeye zorladım. Fakat o, bunu reddetti. Ben de onu hapsedtim ve zincire vurdum. Sonuçta kısa bir zaman sonra Ahmed görevine iade edildi. Bana geldi ve dedi ki: Gelir hesabını azalttım ve gideri fazla gösterdim. Böylece senin adına her iki yıl için 15.000 dinar tahsil ettim. Ve o da işte burada...Yanında götürmen için bu Mısır hediyelerini de sana getirdim. Çünkü sekreterlerle başkentteki daire başkanları sana "Mısır'a atandın, bunda bizim payımız nerede?" diye soracaklardır³³.

Bir vezirin halefi tarafından suçlanması ve en dramatik suçlanma dönemi, 4./10.yüzyılın ilk çeyreğinde Ali b. İsa, İbnü'l-Furat³⁴ ve İbn Mukle'nin³⁵ arka arkaya vezirlik makamına geldiklerinde yaşandı. Onlardan her birinin, göreve tayin edilmeden önce, selefi olan vezirin her zaman hükümetin gelirlerine ihanet etmekle suçlanması esasına göre, selefinden büyük miktarda para çıkarmaları bekleniyordu; hatta bu konuda söz vermiş olmalıydılar. Yeni vezir vaatlerini gerçekleştiremezse görevine son verilir ve çoğunlukla selefiyle yer değiştirilirdi. Diğer bir deyişle vezirin büroları ve taşra idareleri (valîlik), fonlardan ceza ve işten çıkarılan memurların illegal yolla biriktirdiklerine el koyarak, en yüksek teklifle satılırdı. 304/916'da İbnü'l-Furat kamulaştırma bürosundan veya *divânülmüsadir*inden ayrı

³² Taberi, *Age.*, VII, 319.

³³ et-Tenûhî, *el-Müstecât*, s. 35-41

³⁴ Abbasi halifesi Muktedir dönemi vezirlerindedir. 296/931 yılında ilk defa bu göreve atandı. Bundan sonra üç defa azledilip tekrar atandı. Sonuçta 312/934 yılında öldürüldü. Bk. İbn Tabataba, *Age.*, s. 265-266.

³⁵ Ebu Ali Muhammed b. Ali el-Hüseyn b. Mukle, hattatlığıyla meşhur Abbasi vezirlerindedir. Siyasi hayata abalife Muktedir'in veziri İbnü'l-Furat'ın yanında başladı. İbnü'l-Furat'ın üçüncü vezirliği esnasında (923-924) rakipleriyle işbirliği yaptığı iddiasıyla vezir, Şiraz'a sürdü. Ancak İbn Mukle, İbnü'l-Furat'ın 312/924 yılında azlinden sonra vezirliğe geçen Ebu'l-Kasım Ubeydullah ve Ali b. İsa dönemlerinde itibarını korudu, Ali b. İsa'nın, halifeden kendisinin bir takım sıkıntılarla karşılaştığını, bu yüzden yerine bir başkasını vezir atmasını istemesi üzerine, halife onu vezirlik makamına getirdi (316/928). Daha sonraları meşhur Emîrü'l-ümerê İbn Râik ile araları açıldı. Sonuçta 328/940 yılında vefat etti. İbn Tabataba, *Age.*, s. 270-273; Nâfi Tevfik el-Abbâd, "el-Vezir Ebu Ali Muhammed b. Ali b. Mukle", *el-Mevrid*, Bağdat 1982, XI/1, s. 61-72; Abdülkerim Özyayın, "İbn Mukle", *D. İ. A.*, İstanbul 1994, XX, 211-212. (Çev.)

olarak *dīvânülmerafiki* (gizli kâr bürosu) kurduğunda. bu prosüdür tamamen kurumlaştı³⁶.

İlginçtir ki, büroların satışı finansla uğraşılacak konumlarla sınırlı değildi. Mesela 349/960' da kadı Ebul Abbas Abdullah b. Hasan b. Şevârib, hem Mansur şehrinin hem de Bağdat'ın kadısı olmakla birlikte aynı zamanda kadılar kadısı (baş yargıç) olarak tayin edildi. Muizzüddeve'nin sâkisi Arslan, mahkemeye para ödeyerek yatırım bürosunu kendi alanına dahil etmişti. Bununla yıllık 200.000 dirhemi prensin hazinesine aktarmayı hedeflemişti. Bu etkiye karşı bir kontrat yapıldı ve taksit hesapları sabitlendi. Halife bu yargıcın kendisiyle tanıştırılmasına izin vermeyecekti. ...Yargıcın çirkin ve kötü şöhrete yol açan tarzı uygulaması, Bağdatta para karşılığında atandığı yolunda sansüre yol açtı. Aynı şekilde polis makamına atanmak için her kameri ay 20.000 dirhem ödenmesi de sansüre neden oldu³⁷. Bu düzenleme, elbette ki süpriz değildi. Fakat önemli olan, bunun bağlayıcı olması için yazılı bir kontrata dayandırılmasıydı.

Nihayet, devlet memurlarından para çıkarma uygulaması, halifenin bizzat kendisi benzer bir uygulamaya maruz kalınca doruk noktasına ulaştı. 331/942'de Nâsirüddeve, el-Muttakî ve annesinin mallarına el koydu³⁸. 360/971'de el-Mut'î, "giyim elbiselerini ve saraya ait bazı malları sattığından dolayı, bunları tekrar alabilmek için 400.000 dirhem" ödemeye mecbur tutuldu³⁹. Elbetteki bu seküler bir büro olarak halifelüğün çöküşü dönemlerinde meydana geldi. Yine de bu tecrübeler, gelirlerle ilgili bu acımasız metodun câri giderleri karşılamak üzere ortaya çıkarıldığını göstermektedir.

Devletin memurlarından ve valilerinden elde edilen bu ilave fonlara, ancak birinin görevinin bitimi, diğerinin göreve başlamasıyla ulaşılabilir. Böyle atama dönemleri boyunca hükümetin dış kaynakları, kötü idare idare etmek ve emanete hıyanet etmek gibi herhangi bir suçlamaların bulunmamasıyla bağlantılıydı. Bu kaynakların doğası, hangi fonlara ihtiyaç hasıl olduğu amacına bağlıydı. Mesela, yapı işi ve sulama çalışması, sorumluluğu diğer insanlara verilerek ya da emir veya kontratla finanse edilirdi. Haccac zamanında bir kanalın tamir ihtiyacı olduğunda, Haccâc, tamir masrafını 3.000.000 dirhem olarak tahmin etti. Fakat Velid (86/705-96/715), bu miktarda bir harcamaya müsaade etmedi. Mesleme b. Abdülmelik, "sulama yapılacak aşağı arazilerin *haraclarının* kendine tahsis edilmesi şartıyla, fiyatı kendi parasından ödeme yapılması teklifinde bulundu... O, ayrıca proje üzerinde yapılacak harcamanın, halifenin güvenilir temsilcisi tarafından kontrol edilmesini de teklif etti. Nitekim öyle de oldu⁴⁰. Daha doğrudan bir görev değişimi, Mansur'un, oğlu Mehdiyi el-Râfika şehrini inşa etmesi için gönderdiğinde gerçekleşmişti. Kufe ve Basra duvarlarını inşa etmek için geliri artırmak, ilginç bir deneme idi. Halkın sayısını öğrenmek ve zorunlu toplanan parayı tahmin etmek için Mansur, her bir şahsa beş dirhem dağıtılmasını emretti. Alıcıların sayısı belirlendiğinde her bir şahsın üzerine kırk dirhem vergi bindi⁴¹. Mehdî (158/775)

³⁶ *The Eclipse*, I, 21, 42.

³⁷ *The Eclipse*, II, 189.

³⁸ *es-Sûlî, Age.*, s. 235.

³⁹ *The Eclipse*, II, 308.

⁴⁰ *İbn Hurdazbih, Age.*, s. 241.

⁴¹ *İbn Hurdazbih, Age.*, VI, 297-298; *Kitabü'l-Uyûn ve'l-Hadâik*, bölüm:3, *Fragmenta Historiarum Arabicorum*, I, de Goeje, s. 265.

Silah kanalını kazdığında, tarımla uğraşp kanaldan yararlananlara, projenin fiyatını kapatmak için yıllık mahsulün beşte ikisini, elli yıl boyunca ödemeleri gerektiğini emretti⁴². Benzer şekilde 283/896'da Mu'tazid, Düceyl nehrinin temizlenmesi ve suyun akışını engelleyen kayaların kaldırılmasını emretti. Çalışmayı halktan ve tumar sahiplerinden 4.000 dinar toplayarak finanse etti⁴³.

Geliri artırmak için muhtelif ve spesifik/verimli olmayan projelerden faydalanıldı. İbn Ebi's-Sâc (278-891) dağıttığı Vâsıt şehri hazinesinin fonlarını ikmal ihtiyacı duyduğunda, arazi sahiplerinden belirlenmemiş bir yılın haracı ekstradan ödemelerini istedi. Fakat emrini uygulayacak kadar görevde uzun kalmadı⁴⁴. Bununla birlikte kısa süreli mâfi problemleri çözmenin yaygın yöntemi, gelecek gelire karşı ödünç almak veya vergileri hasat mevsiminde toplamak ya da hatta peşin almaktır. 319/931' de vezir Hüseyin b. el-Kâsım, gelecek yılın Sevad, Ahvaz ve Fars bölgelerinin 60 milyonluk *harac* vergisininin 40 milyon dirhemini topladı⁴⁵. Üç yıl sonra da İbn Mukle, 400.000 dirhemi Musul'un tüccarlarından kendi hizmetlerine tahsis ettiği bölgenin üretim güvencesine karşılık ödünç aldı⁴⁶.

Tüccarlardan borç para almak yaygındı, fakat bu genelde Ali b. İsa döneminde yıllık %6-7 olan faiz ödemeyi gerektiriyordu⁴⁷. Buna rağmen, daha pahalı ve yaygın olan borç para alma yolu, daha sonra fiyatların yükselmesi halinde ürünleri geri satın almaları şartıyla, bunları hasat mevsiminde çiftlik vergisi yükümlülerine satmaktı. 358/969 da Bahtiyar'ı, bakanlığı esnasında Ebu'l -Fadl Ebu Kurrah'dan arpayı öyle yüksek fiyata satın aldı ki, hasat mevsimindeki *harac* fiyatlarıyla her bir *kurr* üç hesap edildi. Aynıısı buğday ve diğer üretimler için de yapıldı⁴⁸.

Acil ihtiyaçları fonla karşılamının başka şekli, peşin ödeme yerine araziye elden çıkarmaktı. Para için diğer bütün kaynaklar tükendiğinde halife el-Muktedir, bölüklerini tatmin etmek için kendi şahsî eşyalarını sattı. Bunlar yetersiz olduğunda askerlere arazi vergisi ödemeleri şartıyla satış formu düzenlenerek toprak (arazi) verildi. Böylece askerler *metayer* vergisi ile tumar vergisi arasındaki farkı bir hediye olarak almakla, *öşür* vergisi ödeyen tumarlar sınıfına girmeyi elde ettiler⁴⁹. Bununla birlikte, dört yıl sonra bu işlemler incelendi ve alıcılara hediye olarak aldığı şeyleri geri ödemeleri emredildi. Bu dönemde "kamu arazilerinin satışı için bir büro kuruldu"⁵⁰.

Geliri belirlemenin iki diğer metodu, en azından konuyla ilgili eserlerde bir zamanlar bahsedildi. Birincisi, Ali b. İsa'nın ilk vezirliğinde selefi İbnü'l-Furat'ın hesaplarını inceleyen meydana geldi. İki bankacısından, İbnü'l-Furat'ın hesaplarını istedi ve zimmete geçirildiği iddia edilen fonları geri almaya çalıştı. Uzun ve sıkı sorgulamadan sonra 200.000 dirhem ödeme yazılı garantisini ele geçirmeyi başardı.

⁴² İbn Hurdazbih, *Age.*, s. 242.

⁴³ Taberi, *Age.*, VIII, 176.

⁴⁴ Taberi, *Age.*, VIII, 155-156.

⁴⁵ *The Eclipse*, I, 226-227.

⁴⁶ *The Eclipse*, I, 326.

⁴⁷ Abdülaziz ed-Dûrî, *Dirâsât fi'l-Uşûr el-Abbasiyye el-Mütteahhirah*. Bağdat 1945, s. 124-125.

⁴⁸ *The Eclipse*, II, 260.

⁴⁹ *The Eclipse*, I, 200.

⁵⁰ *The Eclipse*, I, 273.

Sonra onları çağırdı ve şöyle dedi: "Siz, benden, aksi takdirde gelecek nesilleriniz üzerinde bile bir kambur olarak kalacak olan bu sorumluluktan kurtarmamı ve sizi rahatlatmamı istiyorsunuz. Bunu, sizi incitmeksizin şu şekilde yapacağım: Her kamerî ayın başlangıcında maaşlarını her ayın ilk altı gününde alan -ki mevcut olmayabilir-piyadeye genellikle 30.000 dinar ödemek zorundayım. Bu yüzden ben sizden her ayın başında 150.000 miktarındaki dirhemi peşin istiyorum. Bunu, Ahvaz'ın *harac* ayı döneminde geri alacaksınız...". Onlarla anlaşınca, dolayısıyla problemini çözünceye ve faiz ödemelerini her kamerî ay periyoduna eşit düşecek şekilde kendisine tahsis edilmesini sağlayınca kadar, onların gitmelerine müsaade etmedi. Bu anlaşma, 16 yıl yürürlükte kaldı⁵¹.

İkinci tuhaf fon artırma tarzı, 332/943'te İbn Hamdûn adında bir soyguncu, hükümete meydan okumayı başardıktan sonra kendisini ele vermesiyle meydana geldi. İbn Şîrîzâd⁵² ona şeref kaftanı bahşetti ve onunla bir anlaşma yaparak askere aldı. Bu anlaşmaya göre, her ay 15.000 dinar kendisi ve çetesi tarafından işlenen soygunlardan ödemek zorundaydı. İbn Şîrîzâd soyguncunun imzasını bu kontrata aldı ve onu zamanına kadar da korudu. Soyguncu tahsildardan makbuz ve borç bitti belgesi aldı. Çünkü onlar, ödenmesi gereken borçlardı⁵³. İbn Şîrîzâd'ın davranışının kaçınılmaz olduğu ileri sürülebilir. Fakat kontrat süresince onu sabit tutması veya hatta bu dönemleri yazyia dökmesi dahi merak konusudur.⁵⁴

Sonuç olarak öyle görünüyor ki, denk bir bütçeyi sağlama konusunda teoride hedef böyle olmasına rağmen, devletin mâlî organizasyonu yetersizdir. Rezer veya acil harcama için ödenek bulunmazdı. Bu yüzden bütçe açığı, devlet bütçesinin yaygın bir özelliği idi. Pratikte dengeyi sürdürmek için hem geliri, hem de gideri manüpile etmede dolambaçlı metodlar uygulandı. Zamanla gelire göre masraf kısarak bütçe dengeleme doktrini geçerliliğini yitirdi, bu sebeple büyük ve kompleks bir idarenin sabit ve değişken masrafını karşılamak için gelir bulunmak zorunda idi. Gelecekteki gelire karşılık veya yaygın faizle borç alma politikası hariç, diğer bütün denge politikaları, geçici idi ve idaredeki vezirin davranış ve kişiliğini yansıtıyordu.

Pazar Yapısı

Bu bölüm, pazardaki rekabetin derecesini, hangi ölçüde fiyat belirlemeyi etkilediğini ve üretimin düzeyini ele almaktadır. Bu konuyla ilgili bilgi, oldukça yetersizdir. Bu yüzden, tartışma ağırlıklı olarak sonuç çıkarmalara, bu dönemin genel tarihini okuyarak oluşan etkilere ve aksine hiç bir delil olmadığına dayanmaktadır. Birinci olarak biz, fiyatlara, sonra üretime ve hükümetin pazar üzerindeki rolüne biraz vurgu yaparak değineceğiz.

⁵¹ Ebu Ali M. et-Tanühî, *Kitabü'l-Câmi' et-Tevârih* veya *Nişvânü'l-Muhâdarah*, bölüm:8, Şam 1930, s. 2406.

⁵² İbn Şîrîzâd, Abbasi halifesi Müstekfi döneminde Tüzün'ün ölümünden sonra Emîrî'l-ümerâlik görevine atandı (334/945). O da selefleri gibi serflik yanlıydı. Türk asıllı idi. Bu yüzden Türk ve Deylemli askerlerin maaşlarını artırdı, onları memnun edebilmek için mal ve mülkleri müsadere etti. Tüccar, esnaf vs. Bağdat'tan kaçmak zorunda kaldı. Bk. H. İbrahim, *Age.*, III, 387. (Çev.).

⁵³ *The Eclipse*, II, 51. Benzer bir öykü de, el-Sûlî'de *Age.*, s. 250 aktarılmaktadır.

⁵⁴ Para devalüasyonunu, özel bir makalede işlenmesinin daha doğru olacağı kanaatinden dolayı gelir kaynağı olarak ele almaktan sakındık.

Fiyatlar

Hükümetin ekonomik politikasının, genelde İslam doktrininin bir yansıması olduğu ileri sürülebilir. Çünkü bunlar, Kur'an'da ve Hadis'te ifade edilmektedir. Aynı şekilde bu politikaların, Asr-ı saadet ve Raşid halifelerin dönemleri delil gösterilerek çoğunlukla öncekilerin rehberliğindeki politikalar olduğu da ileri sürülmektedir. Bu iki rehberden (Kur'an ve Sünnet) halifelerin kılavuzluğu, daha sonraki ekonomik ilişkilerinin temelini oluşturmaktadır. Öncekilerle daha sonraki politikalar arasındaki ilişki, daha çok son çalışmalardan bir davranış kuralları olarak aynı değerlerin tekrarlanmasıyla ortaya konulmuştur. Müslüman ilk nesil tarafından tavsiyeler olarak ortaya konulan bu davranış kuralları, zamanla hüküm halini almışlardır⁵⁵.

Bu ifadelerden ortaya çıkan genel izlenim şudur: Pazarda rekabet olmalı ve fiyatlar arz-talep etkisiyle belirlenmelidir. Bununla beraber bu çıkarımın, kabul edilmesi mecburiyeti vardır. Çünkü konuyla ilgili açıklamalar muğlaktır. Mesela, bize Peygamber'in kendi döneminde fiyat yükseltmeyle ilgili doğrudan bir eyleme girişerek mücadele etmeyi, hatta bunu "fiyatları sadece Allah belirler" deklarasyonu ile belirtilmektedir⁵⁶. Benzer bir durumda Peygamber şunu da deklare etmiştir: "malını pazara arzeden kazancını lütufla alır, fakat malını geri çeken tekelci kazancını lanetle alır". Bu tavır daha sonra, rekabeti azaltmaya yönelik üç tip pazar çeşidine karşı Peygamber'e atfedilen yasaklarda formüle edilmiştir. Bu yasaklar ise, şunlardır:

1-Biri diğerinin önüne geçip engellememeli veya pazarda tekrar daha yüksek fiyata satmak için diğerleri varmadan önce malları satın almalı,

2-Biri pazarda karla satmak için satın almamalı yada toptan ve aynı pazarda daha yüksek fiyata tekrar satmak için almamalı ve

3-Biri tekel amacıyla piyasada bulunan bir malı elinde tutmamalı veya yüksek fiyat beklentisiyle malları stok etmemelidir. Zamanla bu yasaklar, muhtesibin⁵⁷ pazarın denetleyicisi rolüyle ilgili düsturların bir kısmını oluşturdu⁵⁸.

16/689 yılında fiyatlar yükselip, vurguncular bundan kar sağladığında, tekelleşmeye karşı Hz. Ömer'in de yasaklar getirdiği söylenmektedir⁵⁹. Daha sonraki

⁵⁵ Mesela, Abdurrahman eş-Şehzâri, *Nihayeti'l-Rutbâh fi Halebi'l-Hisbe*, thk., es-Seyyid el-Arîni, Kahire 1946. Aynı şekilde *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*.

⁵⁶ el-Şeyzârî, *Age.*, s. 12-13. keza Ebu Yusuf Yahya b. İbrahim, *Kitabü'l-Harac*, Kahire 1352, s. 49.

⁵⁷ Muhtesibin görevleri konusunda geniş bilgi için bk. Hüseyin Arslan, "Asr-ı Saadette Tüketicinin Korunması", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, Komisyon, İstanbul 1994, V, 189-193; Cengiz Kallek, "Asr-ı Saadette Devlet ve Piyasa İlişkisi", *Age.*, III, 458-467. (Çev.)

⁵⁸ el-Şeyzârî, *Age.*, s. 12-13. Ağırlıkların denetimi ve ölçümü, bu çalışmaya ait değildir.

⁵⁹ Ahmed b. Ebi Ya'kub el-Ya'kubî, *Tarih*, thk. M. Th. Houtsma, Leyden: E. J. Brill, 1883, II, 172. İslam'da sadece gıda maddelerinin tekelleşmesi yasaklanmıştır. Çünkü genel anlamda tekel, yaygın değildi. Örnek olarak belirtilen tekeller, Basra ile Bağdat arasındaki nehir ulaşımı (veya nehir taşıt ücreti) halifenin kullanımı için nakış işlenmiş tekstiller, bazı ipeklili kumaş çeşitleri ve bez üretimidir. Bunların son ikisi fiilen bir yönetici olan Aduddeyle tarafından tekelleştirilmiştir. Şu da belirtilmelidir ki, bütün bu mallar, lüks ve talebi sınırlı olan mallardır. Diğer yandan nehir ulaşımı, herhangi bir kamu hizmet şirketi içinde kalıtsal olarak ekonomik bir ölçü olmasından dolayı,

deklarasyonlara bu konuyla ilgili eserlerde yer verildi ve bunlar aşağıda incelenecektir. Fakat şunu açıklamak gerekir ki, pazar yapısıyla ilgili bu tür beyânâtlar, ne arz talep güçlerinin açık bir kabülünü gösterir, ne de rekabete girişme anlayışını açıkça ortaya koyar. Gerçekte böyle bir çıkarımı doğrudan tekzip eden ifadeleri bulmak, olağan dışı değildir. Mesela, Ebu Yusuf'a göre "Düşük fiyatlar, mal çokluğunun bir sonucu olmadığı gibi, yüksek fiyatlar da azlığın sonucu değildir. Onlar, Allah'ın iradesinin bir yansımasıdır ve gıda, bol ve pahalı veya az ve ucuz olabilir"⁶⁰.

Bununla birlikte, bazı halifelerin ve onların temsilcilerinin aktüel politikalara daha derin bakış, sonraki nesiller tarafından aktarıldığı gibi, önceki rekabet üzere olan çıkarımı desteklemeye yönelik ve arz-talep dengesinin etkilenme anlayışına bu politikalar kılavuzluk etmektedir. Mesela, 18/639'da Amr b. el-Âs, Hz. Ömer'e hem Medine, hem de Mısır'daki fiyatları eşitleme teklifini içeren bir mektup yazdı. Ayrıca kendisinin Sâmi denizi ile (öyle görünüyor ki Kızıl denizin kuzey bitimi) Bahrül Mağrib (Akdeniz) arasında malların, Mısır'dan Medine'ye akmasını sağlayacak bir kanal inşa etmesi gerektiğini de yazdı. Belirtildiğine göre Amr'a, bu işi yapması için yetki verilmiş ve iki yerdeki fiyatlar eşitlenmiştir⁶¹. Süveyş kanalının daha önceki akışını sunan bu fantastik hikayenin isbatı, kesinlikle yukarıdaki çıkarımı desteklemiştir. Fakat aynı hadisenin daha makul raporu, fiyat yükselmesiyle mücadele etmek için Mısır'dan ithal edilen 20 erzak yüklü geminin, kontrol altına alındığını ve İslam'da ilk defa yayımlanan nüfus sayımına göre dağıtıldığını göstermektedir⁶².

Bu davranış, sonraki dönemlere doğru ilerledikçe, daha fazla ayrıntılı bir hal almıştır. Bu bir paragrafta açıkça gözükmektedir. Kabullemek gerekir ki, bu paragraf, Ömer b. Abdülaziz'in (99/717-101/720) adaleti ve insan severliğinin hesap açığına neden olduğunu anlatmaktadır. Bu paragraf şu şekildedir: "Ömer'e neden kendisinden önceki dönemlerde fiyatların düşük olmasına karşılık, kendi döneminde yükseldiği sorulduğunda, şöyle cevap verdi: "Benden öncekiler, zımmiler (korunan gayri müslimler) üzerine katlanılmaz bir yük yüklediler. Bu nedenle mahsullerini herhangi bir fiyata satmak zorunda idiler, böylece pazarda bolluk meydana geldi. Bu da, fiyatların aşırı derecede düşmesine sebep oldu. Bana gelince, herkesin istediği gibi satmasına izin vererek, herkesin gücüne göre vergi yüklerim". Fiyat belirlemesi istenince, "bu fiyat belirleme bizim işimiz değil, Allah'ın işidir"⁶³ diyerek reddetti.

Aynı döneme ait bir başka rivayet, aynı açıklıkla arz ve talep güçlerinin belirgin gelişimini ortaya koymaktadır. 119/737'de halk, Halid b. Abdullah'a, fiyatların yüksek olmasından yakınınca, Halid, hutbesinde bu suçlamaya dua yollu şöyle cevap verdi: "Her kim fiyatların yükselmesine sebep oluyorsa, Allahın laneti onun üzerine olsun". Tarihi Taberi, Halid'in, fiyatların, stokların azlığından dolayı

tekelleşmeye yönelmiştir. Bu yüzden, bu tekellilik hususundaki örneklerin tekelleşmelere doğru bir yönelişin var olup olmadığını isbat etmesi, şüphelidir. Bkz. Dûrî, *Age.*, s. 114.

⁶⁰ Ya'kub b. İbrahim Ebu Yusuf, *Kitâbü'l-Harac*, Kahire 1352, s. 48-49.

⁶¹ Taberi, *Age*, III, 193.

⁶² Ya'kubi, *Kitâbü'l-Buldân*, thk. De Goeje, Leyden 1972, II, 177. Bu hikaye, çok mantıklı görünmektedir. Çünkü o, mîlâdî 7. yüzyılda Medine'deki toplumsal hayatın gizliliğini yansıtmaktadır. Aynı şekilde tehlikeli boyutta olan gıda kıtlığını ortadan kaldırmak için, iki deniz arasında bir kanal inşa etmek gibi böylesi açık mübalağaları da yansıtmaktadır.

⁶³ Ebu Yusuf, *Age.*, s. 132.

yükseldiğinin farkında olduğu yorumunu yapmaktadır. Bu erzak kıtlığı da, halife Hişam b. Abdülmelik'in, kendi ürünlerinin satılmasına kadar pazarda hiç bir mahsulün satılmasına izin vermemesi direktifleri sonucunda meydana gelmiştir⁶⁴. Yaklaşık otuz yıl sonra, kendine yeni bir şehir ararken Mansur'un şöyle dediği rivayet edilmektedir: "Halkın hayat bulabileceği bir yer istiyorum....Fiyatların yüksek olmadığı ve erzakın bol olduğu bir yer. Çünkü eğer ben malların kara veya denizle ulaşmayacağı yere yerleşirsem, orada azlık, fiyat yüksekliği ve halk için meşakkat olacaktır"⁶⁵

Daha sonraki dönemle ilgili eserlerde ayrıca bir delil göze çarpmaktadır. Rivayet edildiğine göre, 265/879'da Medine valisi Ahmed b. Muhammed, malları emniyette tutmak, tüccarların yatırımlarına emniyet garantisi vermek ve pazarla doğrudan temasa geçmeksizin, fiyatlar düşüncüye kadar vergi toplamayı askıya almak için özel memurlar yolladı⁶⁶.

Bu örnekler, şu ana kadar pazar etkenleri ile fiyatların belirlenmesi arasındaki ilişkinin, bilinçli bir şekilde geliştiğini ortaya koymaktadır. Fakat bu bilinç, pazar veya fiyat düzenlemesine karışmaya yönelik engellemeye genel bir politikanın eşlik edip etmediği açık değildir. Biz, daha önce erzak artırım ve fiyatların yükselmesiyle mücadeleye dolaylı müdahalenin bazı şekillerini gözlemlemiştik. Bu müdahale şekilleri yine de pazar rekabeti sistemiyle veya rekabet fiyatlandırmasıyla çelişkili değildir⁶⁷.

Müdahalenin bir başka şekli, kısacası meydana geldiğinde gözlemlenebilir. Bu müdahale şekli, öncelikle fiyatları dondurma veya dalgalanma meydana geldikten sonra, onu önceki haline dönüştürmektir. Fiyat sabitleştirme yürürlükte olduğu sürece, pazar kendi başınadır.

İlk dönemlerde fiyatları açık ve seçik olarak belirleme politikasının, Mansur döneminde (136/754-158/775) hakim olduğu görülmektedir. Mansur, fiyat dalgalanması ile pazar etkenleri arasındaki ilişkiye yoğun ilgi göstermiştir. Mansur'un, buğday, tohum, ekmek ve diğer gıda maddeleriyle ilgili günlük raporları, illerdeki posta müdürlerinden aldığı rivayet edilmektedir. Eğer fiyat sabitlenmiş gözüküyorsa o zaman herhangi bir müdahaleden kaçınırdı, fakat herhangi bir dalgalanma sözkonusu olduğunda sebeplerini, ilgili vilayetin valisinden araştırma yoluna giderdi. O, bundan sonra, görünüşte dolaylı yöntemlerle yeniden fiyat sabitleme eylemine girişirdi⁶⁸.

Bütün bu tür örnekler göz önüne alınsa bile, müdahale şekli ile ilgili veya fiyatların sabitleştirilmesi metoduyla alakalı bir genelleme yapmak zordur. Burada gerçekten özellikle, merkezî hükümetin zayıfladığı ve düzensizliğin hâkim olduğu

⁶⁴ Taberi, *Age.*, V, 477.

⁶⁵ Taberi, *Age.*, VI, 235.

⁶⁶ Taberi, *Age.*, VIII, 50.

⁶⁷ Gerçekte böylesi bir davranış, pazar (piyasa) işlemi ile tutarlı olması için modern zamanlarda para politikası olarak adlandırılan şeye benzerdir.

⁶⁸ Bir defasında Mansur, hizmetçisine 120 dirhem vererek ondan kendisine iki elbise satın almasını istedi. Mansur, kumaşı beğendi, ancak fiyatı pahalı buldu. Bu nedenle hizmetçisinden, indirim yaptırması için tüccarla pazarlık yapmasını istedi. Ayrıca hizmetçisine: "eğer bu kumaş bize getirilir ve reddedilirse, onun satıcısı iflas edecektir" diye de tüccara hatırlatmada bulunmasını belirtti. Bunun gibi fiyat belirlenmesi için bkz. s. 339.

çalışma döneminin son yıllarında görünmeye başlamış olan fiyatlar üzerindeki politikanın istikrarsız olduğunu gösteren bir delil bulunmaktadır. Mesela, Bağdat halkı 307/920'de fahiş fiyata karşı ayaklandığında el-Muktedir, fiyatları kararnameyle ayarlayamadı. Karşılık olarak veziri Hamid'i gerekli ihtiyaç maddeleri için Vâsıt'a gönderdi ve böylece fiyatlar tekrar normale döndü⁶⁹. Fakat aynı şahıs dokuz yıl sonra aksi yöne bir dönüş yaptı ve fiyatları emirle düzenledi. Gerekli ihtiyaç maddeleri son derece kısıtlı ve başkaldırılar fazla ciddiyet arz edince bakanlığının depolarındaki bütün erzakların ve kendi annesinin, diğer zenginlerin ve ileri gelen zenginlerin mallarının da pazarda satışa sunulmasını emretti. Daha sonra da, buğday ve arpanın, *kur* başına beş dirhem... almak suretiyle satılmasını ve bütün tüccarların, halkı teskin edilinceye kadar mallarını sabit fiyatta satmalarını emretti⁷⁰.

Daha fazla olay sıralamaksızın, görünen o ki, serbest rekabet tekelciliğe karşı yasak ve piyasaya müdahale etmeme oldukça yaygındı. Ancak burada en azından istisna olarak piyasa işleyişini geçici olarak durdurma (süspansiyon) ve direk müdahale vardı. Bundan başka, çok az bir delil, böylesi hükümet müdahalesinin sadece kriz zamanlarında ve tek amacının piyasayı normale geri döndürmek olduğunu ortaya koymaktadır.

Üretim

Hükümetin üretim politikası, alışveriş ve ticaretten farklılık arz etmektedir. Fiyatlar konusundaki politikası ise, öncelikle fiyatları korumak, durdurmak suretiyle normal konulara getirmek ya da denkleştirmek veya üretim düzeylerini düşürmek şeklindeydi. Mesela, hükümet sonuçta masrafı kimin ödediğine bakmaksızın kanalların ve barajların bakım ve onarımına genellikle öncelik vermiştir. Eyalet valisi ve ondan sonra da vergi mükellefi çiftçi, kamu hizmetlerinin sürdürülmesinden ve çiftçilerin tohum tedarikinden sorumlu idiler. Çünkü "tarımın ve yüksek gelirin temeli, tohumun mevcudiyetine bağlıdır"⁷¹.

Bu aktiviteler hükümetin sorumluluğunda devam ederken, bu dönem boyunca onların gerisindeki unsurlarda bir değişim yakalamak mümkündür. Önceleri devlet ile halk arasındaki ilişki, samimiyet ve güvene dayalıydı. Bu durum devam ettiği sürece yürürlükte olan etken/sâik, bol miktarda yiyecek temin etmek suretiyle halkın refahını yükseltmekti. Buna mukabil, hükümet yönetimi büyüdükçe ve sosyal ilişkiler gelenekten, kabileden ve samimiyetten resmiyet ve bürokrasiye kayınca, üretim üzerinde durulan önemli nokta, öncelikle tutarlı bir vergi tabanı belirlemektir. Bu gelir hareketliliği, savaş ganimetleri elde edilemeyince ve siyasal yayılma sona erdiğinde önem kazandı.

Hareketlilikteki değişimin bazı olumsuz etkileri vardı. Üretim, halk gelirinin ana kaynağı olduğundan, çiftçiye karşı olan politika, otoritenin kötü muamelesine, rüşvete, baskıya ve sonunda üretim düzeyinin azalmasına yol açtı. Sonraki dönem

⁶⁹ Arib b. Said el-Kurtubi, *Şilâtü't-Tarîhu't-Taberi*, s. 58-59.

⁷⁰ *Tecârüb*, V, 149-152.

⁷¹ eş-Şa'bi, *Age.*, s. 281.

tarihçilerince nakledilen rivayetlerin ihtiva ettiği küçük bir delili dikkatle mütaala ettiğimizde bu noktalar daha fazla açıklık kazanacaktır.

Peygamberin ilk dönemlerinde, mümkün olduğunca fazla arazi halkın refahına katkıda bulunması için tarıma ayrılmıştır. Bazı kurallar değiştirilmek zorunda olsa bile, hedef buydu. Mesela, Peygamber, arazisini işletecek hiç bir müslüman bulamayınca, bu arazilerin boş yatmasındansa, Yahudilere teklif etti⁷². Hz. Peygamber, kamu arazileri konusunda da "Her kim (kamu arazisinden) bir ağaç keserse, onu bir fidan ile tekrar yerine koymalıdır" ısrarı ile benzer şekilde olumlu bir politika takip etti⁷³. Böylece orman, tekrar inşa edildi⁷⁴. Aynı tür yapıcı politika, imtiyazlı arazi kurallarında da uygulandı. Mesela, Ebu Ubeydeye göre tımarı elinde tutma, arazinin işlenme şartına bağlıydı. Eğer verilen arazi parçası, tekrar ziraate elverişli hale getirilemez ve bazı zamanlarda tarım için ayrılmazsa, arazi sahibi araziyi kaybetmeye ve⁵ yeniden kur'â usulüyle sahibini belirlemeye maruz kalır⁷⁵. Bu polikanın uzantısı olarak, tarım için bataklıkları ve ormanları temizleme gibi aktiviteleri üzerine alan şahıs, araziye sahip olma hakkını kazanır⁷⁶.

Bu imtiyazlı arazi politikaları, tımar olarak bahşedilecek arazi var olduğu sürece yürütüldü. Böyle araziler elde edilemediği sürece, orduya para ödemek yerine ya da mevcut olmayan gelirler adına bir bedel tayin etmeyi sürdürmek için tımarları bir vasıta olarak kullanmak, yaygın bir uygulama halini aldı. Ondan sonra tımarı elinde bulundurma kriteri olan tarım arazisine son verildi. Gerçekte, bir tımarlı sipahi için, toprak boşaldıktan sonra sadece onu mevcut olan başka biriyle değiştirmek için arazisinden vazgeçmesi yaygın değildi⁷⁷.

Bu politikalar, sadece kamu arazileriyle ilgilidir. Bununla birlikte yetkililer özel arazilerde üretimi teşvik konusunda çoğunlukla önemli rol oynadılar. Etkileri bazen, zirâî üretimde azalmaya sebep olan politikalara sahip olan Haccac'ın (7. yüzyılın sonunda 8. yüzyılın başında) durumunda olduğu gibi, olumsuz idi. Onun baskıcı vergi politikası, halkı çiftçilikten soğuttu. Bu düşünüşle mücadele ve tekrar tarımı eski haline getirmek için Sevad halkın, toprağı işlemek ve ekip biçmek için kullanılması amacıyla sığırların kesimini yasakladı. Halk bunu, bir şairleri tarafından ifade edildiği gibi, cehalet emâresi olarak telakki etti: "Sevad'ın harap oluşu hususunda ona şikayette bulunduk, o da bize cahilce inek etlerini yasakladı".

Haccac, bir yandan da çiftçilerin kredisini 2 milyon dirheme çıkardı. Buna mukabil sekiz katıyla geri ödendi. Hiç şüphesiz sonunda, her iki politikası da başarısızlıkla noktalandı⁷⁸.

Haccac'ın politikaları tuhaf görülebilirken, onlar gerçekte üretimle ilgili hükümet tarafından oynanan doğrudan ve yoğun rolü temsil etmektedir. Diğer bütün tedbirler de erzak tohumlarının garantisi, haracın manüpülasyonu ve çiftçileri

⁷² Fütüh, Age., s. 28.

⁷³ Hz. Peygamber'in ağaç dikme ile ilgili hadisleri için bk. Mehmet Bayraktar, "Asr-ı Saadette Çevre Bilinci", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, V, 221-223. (Çev.)

⁷⁴ Fütüh, Age., s. 8-9.

⁷⁵ Zaman dilimi olarak 3 yıl. Ebu Yusuf, Age., s. 61.

⁷⁶ Ebu Ubeyd İbn Sellâm, *Kitabü'l-Emvâl*, Kahire ty, s. 283-284.

⁷⁷ ed-Dûri, Age., s. 42-45.

⁷⁸ İbn Hurdazbih, Age., s. 15.

sıkıntılı dönemlerinde rahatlatmakla sınırlandırma yoluna gidilmiştir. Mansur'un, oğlu Mehdî'ye halk üstündeki haraç yükünü hafifleterek ülkenin daha iyi olmasına katkıda bulunmasını tavsiye ettiği söylenmektedir⁷⁹. Mansur, çiftçileri olumsuz fiyat dalgalanmasından korumak için, *haracı* para yerine, çeşitli eşya toplayarak Sevad ilindeki üretimi tekrar elde etmeye çalıştı⁸⁰.

Her ne kadar daha sonraki dönemler konusunda mevcut açıklama çok olmasına rağmen, halk politikası modelini ayrıntılarıyla tanımlayarak aslını göstermek önemli olabilir. Mesela, İbnül Furat (3. yüzyılın sonu/10. yüzyılın başı) siyasi rakibini rahatsız etmek istedi. Hamid bu durumda tohumlar ve tamirler için ayırdığı fonları toplaması için özel bir temsilci tayin etti. Hamid bunu, halifenin, ilk dönemlerde olduğu gibi geçimini sağlamada bu amaçlar için herhangi bir gecikmeye müsaade etmeyeceğini bildiğinden yaptı⁸¹. Benzer bir örnek, daha önce azalan üretimi tekrar eski haline getirmek için vergi manüplasyonu bağlamında ortaya çıkmaktadır. Mesela, Ali b. İsa, 301/914'te bazı vergileri kaldırdı ve diğerlerini de üretimi teşvik için, ödenecek meblağlarda düzenleme yaparak azalttı. O, sonucun mükemmel ve toplanan yekün gelirin büyük ölçüde arttığını iddia etmektedir⁸². Benzer şekilde 333/950'de el-Mühellebî, neticede çiftliklerini boşaltmış veya mâlî baskıdan kaçınmak için ekim alanını azaltmış insanların yakınmalarına sebep olan şeyleri hafifletmek amacıyla *öşür* vergilerini, Basra'da, daha önceki dönemin düzeyine indirdi. Görünüşte o, başarılı ve halkın tepkisi de olumlu idi⁸³.

Bu bölüme son vermeden önce, niçin hükümetin endüstri ve îmalât politikasıyla alakalı hiç bir şey söylenmediği sorulabilir. Birinci olarak bu dönem boyunca ekonominin, temelde ziraata dayalı olduğu bilinmektedir. Bu yüzden, model zirai üretim ve araziye göre kurulmuştur. İkincisi, bir şehir kurulduğunda, hem kolaylık ve hem de siyasi kontrol mekanizması olarak esnaf ve zanaatçılar için özel düzenlenmiş yerlerin iyi organize edildiği bilinmektedir. Son olarak, araştıradığımı kadariyle eserlerde şehir ekonomisinde muhtesib (pazarın sevk ve idarecisi) tarafından yapılan kalite kontrolünden başka herhangi bir eyleme müdahale yapıldığına dair bir işaret yoktur. Bu dönem boyunca, şehir üretiminde hükümetin katılımından bahsedilen sadece ipek ve nakış işleme gibi genellikle halife ve yüksek hükümet memurlarının tükettiği belirli lüks üretimle ilgili olandır⁸⁴.

Elbette ki bir kimse hükümet ve hükümet memurlarının rolünü, lüks mallar ve silahlarda olduğu gibi, büyümeyi teşvik amacıyla ürünler için talep kaynakları olarak dikkate alabilir. Fakat bunu, hükümetin pozitif politikası olarak yorumlamak, biraz fazla mübalâğa etmek olabilir. Gerçekte, böyle yapmak alay etmek (ironi) demektir. Çünkü o, öyle bir zamandaydı ki, kapsamlı bir orduya bakmak ve onları beslemek için yoğun bir baskı vardı. Bunun sonucunda da çiftçilerin sıkıntıları arttı ve üretim ile halk geliri azalmaya başladı.

⁷⁹ Ya'kûbî, *Age.*, II, 474.

⁸⁰ Maverdî, *Age.*, s. 76-77.

⁸¹ *The Eclipse*, I, 94.

⁸² *The Eclipse*, I, 28-32.

⁸³ *The Eclipse*, II, 127-129.

⁸⁴ Bk. yukardaki 49. dipnot (ilaveler nedeniyle bu dipnot, 59. dipnot oldu).

Özet olarak öyle görünüyor ki devlet, pazar yapısı ve fiyatların akışını belirlemede sınırlı bir role sahipti. Bu rol, rekabet ve Tanrı'nın iradesi gibi görünmez güçlerin vasıtasıyla fiyat belirleme ve arz-talebin birbirini etkilemesi gibi normal şartları bozulmuş olan faktörlerin bertaraf edilmesiyle sınırlıydı. Bununla birlikte, devlet tarafından müdahale, gerekli görüldüğünde genelde asgarî düzeyde tutuldu ve bu da pazar vasıtasıyla yapıldı.

Son olarak, üretimle ilgili hükümetin rolü, üretim düzeyindeki herhangi bir azalmayı engellemeyle veya azaldıktan sonra tekrar eski düzeyi yakalamayla sınırlıydı. Ziraatın yaygınlaşması "İkta" politikası vasıtasıyla teşvik edildi. Fakat bu politika son yüzyılım mütaalasıyla geçerliğini kaybetti.

Sonuç

Yapılan değerlendirmeden kesin olmayan bir kaç sonuç çıkarılabilir:

1-Temel norm, her zaman dengeli bir bütçe yürütmektir. Bununla birlikte bu tavır çoğu kez aktüel politikayla tenakuz teşkil etti. Hükümetin sade, masrafın sınırlı ve savaş ganimetlerinin toplandığı sürece, problem, fazlalıkları elden çıkarmaktı. Bu şartlar eğiştikçe bütçeyi dengeleme teşebbüsleri, gelire bağlı olarak hükümetin yüksek fiyatıyla sık sık engellendi. Giderleri azaltmak için çeşitli teşebbüsler yapılırken, dengeli bir bütçe elde etmek için genellikle gelir tarafına önem verilmekteydi. Geliri artırmak için farklı metotlar kullanıldı. Bunların bazıları, gücü kötüye kullanmaya, rüşvetçilik ve baskıya dayalıydı. Bu dönemin sonunda bütçeyi dengeleme herhangi bir ekonomik prensibin yansımından veya ekonomi politikasından ziyade, sadece işlevsel bir gereksinimdi.

2-Dönemin her yerinde, fiyatların belirlenmesinde pazarı kendi başına bırakma eğilimi hakimdi. Bununla birlikte kriz zamanlarında gerekli ihtiyaçları artırma veya vergileri düşürme gibi dolaylı müdahaleler yaygındı. İstisnai durumlarda halife, fiyatları kararnameyle ayarladı. Buna rağmen fiyatlar genelde serbest arz talep etkileşimiyle belirlendi.

3-Üretimle ilgili hükümet politikası öncelikle etkililikten ziyade destekleyicilikti. Hükümet tohumlar konusunda garanti verdi. Kanal ve su yolları açtığı gibi, bakımını da üstlendi ve imtiyazlı arazi politikası vasıtasıyla teşvik ediciliği yarattı. Aynı zamanda üretimi teşvik için vergileri de manüpile etti. Çoğu durumlarda bununla birlikte, hükümetin harekete geçmesi bir krizi beraberinde getirdi. Bu da hükümeti vergiyi emniyet altına almaya yöneltti. Böylece halk gelirin kaynaklarını garantiledi.

4-Sonuç olarak , genel politikada bazı modeller gözlemlenebilirken, pek çok istisnalar, bu modelin büyük oranda yukardaki genellemelerin, deneme kabilinden olduğunu ve sonuçsuz kaldığını göstermektedir.